

ЗАМІТКИ

Забута історія: хрещення князя Володимира Святого у *Vat. gr. 840*

Свого часу В.Е. Регель звернув увагу на важливість рукопису *Vat. gr. 840* для вивчення історії руської церкви першої половини XIV ст. Знайдені ним тексти про поставлення єпископів на аркушах 9г.–10 було невдовзі перекладено та проаналізовано В.Г. Васильєвським, який вірно ідентифікував їх походження із «канцелярії» митрополита Феогноста (1328–1353 рр.). На його думку, ініціатива внесення цих записів до рукопису належала митрополитові Исидору, який міг скористатися, вочевидь, неповними витягами з матеріалів Феогноста¹. Їх розміщення в доволі безладному порядку може вказувати як на поганий стан збереженості, так і на неповноту й обмеженість уже у час їх створення. Припускаючи інтерес Исидора до записів із канцелярії Феогноста, В.Г. Васильєвський уважав за можливе датувати *Vat. gr. 840* XV ст. У своєму виданні цих текстів В.Е. Регель погодився із цим, але додав тезу про певну випадковість знаходження повідомлень у *Vat. gr. 840*². Наступне дослідження цих записів належить В.Н. Бенешевичу. Йому вдалося відшукати на арк. 243 інші фрагменти, які залишилися невідомими В.Е. Регелю та В.Г. Васильєвському. Датуючи створення *Vat. gr. 840* століттям раніше, В.Н. Бенешевич зауважив безпосередній зв'язок новознайдених текстів із тими повідомленнями, які читаються на арк. 9г.–10 цього ж рукопису³. М.Д. Присьолков та М. Фасмер опублікували знайдені В.Н. Бенешевичем записи на арк. 243, виокремивши з-поміж них 12 текстів, останні з яких представляють короткі замітки про хрещення болгар та хрещення князя Володимира⁴. У своєму виданні так званих «малих візантійських хронік» П. Шрайнер перевидав їх із невеликими, порівняно із працею М. Присьолкова–М.Фасмера, виправленнями⁵. На арк. 243 вони знаходяться нижче короткого повчання (№ 11, згідно з визначенням М. Присьолкова–М. Фасмера), що займає верхню частину аркуша:

Τῷ ςτξς' Μιχαὴλ βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων διήλθεν μετὰ πολλοῦ φω(σ)σάτου διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης κατὰ τῶν Βουλγάρων. (καὶ ο) ἰ Βούλγαροι μὴ δυνηθέντες ἀντιπαρατάξασθαι τοῦτου ἠτήσαντο βαπτισθῆναι. καὶ ὁ βασιλεὺς ἀσμένως δεξάμενος..... ὑπετάγησαν Ῥωμαίοις («У 6366 році Михаїл, імператор ромеїв, прийшов із великим військом на болгар, ідучи берегом і морем. Болгари, не маючи змоги оборонятися, побажали бути охрещеними. Імператор радісно їх прийняв, і вони піддалися владі ромеїв»)⁶.

Τ(ὸ) δὲ ςυςς' ἔτος ἐβαπτίσθη ὁ Βολοντίμηρος ὃς ἐβάπτισεν πᾶσαν Ῥωσίαν («6496 року хрестився Володимир, який хрестив усю Русь»)⁷.

Записи про хрещення явно вирізняються на тлі інших заміток, зібраних у *Vat. gr. 840*. Згідно з палеографічними спостереженнями Б.Л. Фонкіча над «записами Регеля» та «уривками Бенешевича», усі записи поступово вносилися на дві сторони арк. 243. Більше того, згідно з Б.Л. Фонкічем, писець, який вніс замітки про хрещення (№ 12–13) працював також і над текстом № 5, № 6, першою половиною № 7 та другою половиною № 10 і повністю переписав № 11. Він же був і головним переписувачем записів на арк. 9–10 про поставлення єпископів. Б.Л. Фонкіч припускає, що записи могли вноситися впродовж декількох років, а саме — писці співпрацювали один з одним, доповнюючи окремі записи на арк. 243⁸. Появу коротких заміток про хрещення у *Vat. gr. 840* складно точно датувати. М.Д. Присьолков справедливо пов'язав більшість текстів із «канцелярії» Феогноста з його перебуванням на Волині в 1330–1331 рр.⁹ Отож внесення записів про хрещення болгар та князя Володимира, мабуть, відбувалося вже після зібрання більшості «офіційних» документів, схоже, викликаних скандалом між митрополитом Феогностом та ієромонахом Арсенієм¹⁰.

Наскільки записи про хрещення мали практичний характер для митрополита Феогноста і яке було їх походження? Звідки анонімний автор міг їх скопіювати? Нетиповість цих виписок у порівнянні з іншими текстами «досьє» може вказувати на їх важливість для митрополита Феогноста. Але залишається незрозумілим, чому анонімний автор вирішив розмістити їх серед цілком «офіційних» документів митрополита. Ураховуючи те, що записи на арк. 243 велися не одночасно і, як уже зазначалося, не одним писцем, повідомлення про хрещення могли бути виписками для митрополита (або ж зроблені самим Феогностом), призначеними початково для зовсім інших завдань, ніж інші тексти на арк. 9–10 та арк. 243 *Vat. gr. 840*.

Практичний зміст цих виписок з'ясувати важче. Так, можна припустити, що вказані хронографічні виписки були частиною твору чи, скоріш за все, його задуму, що за своїм жанром міг походити на «малі візантійські хроніки» й, вочевидь, відображав інтерес митрополита Феогноста до минулого, зокрема хрещення Русі. Цілком можливо, що поява цих коротких заміток на арк. 243 була справою випадку, адже з іншими текстами вони жодним чином не пов'язані. Один із писців, який виконав майже третину записів, очевидно, переніс до *Vat. gr. 840* матеріали, які не стосувалися фінансових справ митрополії, а репрезентували підготовлені для Феогноста історичні виписки. Такі виписки, мабуть, не обмежувалися лише цими двома повідомленнями. Навіть якщо не припускати існування якоїсь «малої візантійської хроніки», написання повідомлень про хрещення болгар та русів передбачає від анонімного автора, який пише хронографічні замітки грецькою, використання візантійських історичних текстів. Натомість його текст про хрещення болгар, на думку М.Д. Присьолкова та О.О. Шахматова, є «безумовний переклад повідомлення руського літопису»¹¹. Із цим здогадом погодився П. Шрайнер,

котрий, слідом за М.Д. Присьолковим, указав на близькість цього тексту до слів літопису за *Лаврентіївським списком*¹².

Михаиль цр̄ь изиде с вои брегомъ и моремъ на Болгары Болгары же увидѣвше не могоша стати противу кр̄титиса прошиша и покорити^с Грекомъ цр̄ь же крти кнза ихъ и болары вса и миръ створи с Болгары¹³.

У безпосередньому джерелі цього повідомлення *ПВЛ* — слов'янському перекладі хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* — читаємо більш детальну оповідь про хрещення болгар:

Михаиль цр̄ь коупно с Кесаро^м Вардою на кнзь Болгарскыи иде съ вои своими брего^м и моремъ, гладо^м гыблющу Болгарскоу љзыкоу Михаиль увѣдѣвъ. Бл̄гаре^х, такоу вѣсть приимше, страхомъ вдержими многы^м бахоу, прежде троуда и брани и побѣды недоумѣвахоу^са и хр̄тианомъ быти прошиш^аа покаратиса Грекомъ. цр̄ь же, кн̄за и^х к̄ртивъ и в̄ ст̄го кр̄щниа приать и сн̄омъ и наре^и има емоу Семевнъ. еще и велможа его введъ в Константинь град^а, вса кр̄ти и миръ створи¹⁴.

Як бачимо, прочитання цього тексту *Продовжувача Георгія Амартола* у грецькій замітці подібне до літописного. Так, анонімний автор, як і літописець, усуває кесаря Варду з болгарського походу імператора Михаїла III (840–867 рр.), не згадує блокаду болгар візантійським військом, залишаючи при цьому слова візантійської хроніки про похід «берегом і морем». Однак між цими текстами є й розбіжності, які залишилися чомусь не зауваженими М.Д. Присьолковим та П. Шрайнером. У хроніці *Продовжувача Георгія Амартола* йдеться про хрещення архонта та знаті болгар, що й наводить літописець у своєму тексті, коли для автора грецької замітки хрещення архонта болгар не має такого ж значення — він зупиняється лише на радості імператора у зв'язку з успішною місією. Також мають місце й більш дрібні розходження між ними: у грецькій замітці йдеться про «велике» військо імператора Михаїла, чого немає у *ПВЛ* та, головне, у грецькому тексті *Продовжувача Георгія Амартола*. До цього слід додати й «радість» імператора, якої не зауважує візантійський хроніст:

‘Ο δὲ Μιχαὴλ ἄμα τῷ Καίσαρι Βάρδα κατὰ τοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων ἐξεστράτευσε διὰ τε γῆς καὶ θαλάσσης, λιμῶ τήκεσθαι τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος ἀναμαθόν. οἱ δὲ Βούλγαροι, τὴν τοιαύτην ἔφοδον ἐκμαθόντες, φοβῶ πολλῶ συνεσχέτησαν, καὶ πρὸ τῶν ἀγόνων καὶ τῆ μάχης περὶ τῆς νίκης ἀπέγνωσαν καὶ χριστιανοὶ γενέσθαι καὶ ὑποτάσσεσθαι Ῥωμαίοις ἠτήσαντο. ὁ δὲ βασιλεὺς, τὸν μὲν ἄρχοντα αὐτῶν βαπτίσας καὶ ἐκ τοῦ ἁγίου ἀναδεξάμενος τοῦτον βαπτίσματος, τὸ ἑαυτοῦ τούτῳ ἐπιτέθεικεν ὄνομα. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς μεγιστάνας αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει εἰσαγαγόν, πάντας ἐβάπτισε καὶ εἰρήνην βαθεῖαν πεποίηκε¹⁵.

Чи може тут ітися про «безумовний» переклад літописного тексту? Зіставлення наведеного фрагменту хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* з грецькою заміткою показує, що дрібні подробиці, які додає наш анонімний

автор, не взято прямо із візантійської хроніки, а, мабуть, викликані його спробою трансляції свого джерела або ж осмисленням прочитаного тексту. Утім навряд чи виправдано буде вважати, що автор, який пише грецькою, у пошуку повідомлень про хрещення болгар початково звернувся саме до літописного тексту, а не до візантійської хроніки. У будь-якому випадку його виписка не є буквальним перекладом літописного тексту. Більше того, інше її завершення не виключає можливість перечитання хроніки *Продовжувача Георгія Амартола* для написання (за пам'яттю?) цієї замітки. Якщо ж наш автор користувався літописом як своїм головним джерелом, то в якому вигляді цей текст був доступним для нього? Зважаючи на датування *Vat. gr. 840* XIV ст. і *post ante quem* виписок, яке не виходить за межі 1328–1353 pp., це один із найдавніших із відомих випадків цитування *ПВЛ*. Таким чином, написання виписок передуює створенню *Лаврентіївського* літопису. Ідентичність цього повідомлення в *Лаврентіївському* та *Інатіївському* літописах не дає можливості визначити напевне, в якому «образі» використовував текст літопису наш анонімний автор. Цей список літопису, судячи за географією діянь митрополита, цілком імовірно, являв собою текст типу *Лаврентіївського*. Тим не менш, серед документів митрополита Феогноста чимало пов'язаних із Волинню. Його перебування тут у 1330–1331 pp., відповідно, не повинно виключати можливості того, що наш анонімний автор міг скористатися списками літопису типу *Інатіївського*.

Тут слід перейти до другої замітки на арк. 243 — короткого тексту про хрещення князя Володимира Святого, що залишається єдиним (за винятком *Сказання про хрещення Русі*, більш відомого як *Анонім Бандури*) грекомовним повідомленням про хрещення руського князя, стилізованим під виписку з історичної хроніки. Її безпосереднє джерело неясне. Ідентифікувавши замітку про хрещення болгар як виписку з літопису, текст хрещення Володимира М.Д. Присьолков залишив без коментаря. Натомість П. Шрайнер відзначив, що дата хрещення Володимира в ньому збігається з літописною. На його думку, запис про хрещення русів, як і перша виписка, також має своїм джерелом літопис. «Це припущення, — пише П. Шрайнер, — набагато більш імовірне, ніж гіпотеза про грецьке джерело, яке було використане в літопису»¹⁶. Однак тут ідеться не про джерела наративу хрещення *ПВЛ*, в якому, напевне, марно вбачати візантійський слід, а в іншому — чи міг наш анонімний автор використати саме візантійське свідчення про хрещення Володимира? Якщо ж певний візантійський текст, де йшлося про хрещення Володимира, виявився доступним для нашого анонімного автора у другій чверті XIV ст., який до того ж працював над своїми текстами на периферії візантійського світу, то як же тоді можна пояснити дивовижну відсутність будь-якої інформації про хрещення руського князя у візантійських історичних творах X–XIII ст.? Оминуту цю «пастку мовчання» не вдається навіть у тому разі, коли припускати, що цей текст був написаний незадовго до часу роботи

над приписками до *Vat. gr. 840* і, таким чином, не міг відобразитись у відомих хроніках того часу. Проте чому й після його здогадного використання анонімним автором він ніде не фіксується пізніше?

Появу цього зовсім короткого повідомлення на арк. 243, вочевидь, варто пояснювати без гіпотези щодо можливого візантійського джерела. Це, відповідно, змушує повернутися до проблеми, поставленої П. Шрайнером, яку тепер можна звести до наступного: чи міг наш анонімний автор знову скористатися літописом для написання цієї короткої замітки? На перший погляд, співпадіння дати хрещення у цьому тексті з літописною є свідченням доволі переконливим, але залишилася непоміченою інша особливість замітки, а саме — князь Володимир хрестить «усю Русь» (ἅσαν Ῥωσία). Формула *всея Руси* (ἅσα Ῥωσία) вперше з'являється на печатці князя Всеволода Ярославича, але стає популярною набагато пізніше, головним чином після 1160-х рр., коли термін починає вживатися на печатках київських митрополитів¹⁷. Його вживання є далеко не постійним, але на початок XIV ст. цей винайдений візантійський церковний термін практично завжди додається до титулу митрополита. Цю формулу, можливо не без візантійського впливу, давньоруські автори застосовували до київських князів упродовж XII–XIII ст. Утім популярність її стане очевидною згодом, коли владимирські й московські володарі включать її до своєї титулатури¹⁸. Така особливість використання цієї формули спричинить «оновлення» титулів князя Володимира Святого та княгині Ольги в *Пам'яті та похвалі* їй, відповідно, у *Житії*, де княгиня хрестить уже «всю Руськую землю»¹⁹. Часте вживання словосполучення «вся Руская земля» в *Пам'яті та похвалі* може пояснити й походження слів ἅσαν Ῥωσία у грецькій замітці про хрещення Володимира. Якщо припускати використання нашим анонімним автором тексту літопису, де він міг дізнатися про дату хрещення князя, то як можна пояснити присутність ἅσαν Ῥωσία, яке явно видає своє пізнє походження? Важко припускати, що він зміг відшукати цю формулу в літопису, незалежно від того, в якому «образі» цей літописний текст був для нього доступним. Схоже, він лише передав у цій короткій замітці термінологію, котра часто вживалася у час митрополита Феогноста, де князь Володимир мав хрестити саме «всю Русь».

1 Васильевский В.Г. Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканском греческом сборнике. *ЖМНП*, 1888, февраль. Ч. CCLV. С. 445–463.

2 Wilhelm Regel, *Analecta byzantino-russica* (Petropoli, 1891), XXXII–XXXVIII, 52–56.

3 Бенешевич В.Н. Записки о поставлении русских епископов. *РИБ*. 1908. Т. VI. Стб. 431–446.

4 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века. *ИОРЯС*. 1916. Т. XXI, кн. 1, табл. I–IV, 48–70.

5 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken* [CFHB, XII/1] (Wien, 1975), 677–678.

6 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 61.

7 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 61.

8 Фонкич Б.Л. Палеографические заметки о греческих рукописях итальянских библиотек. 11 *Vat. gr. 840*. Еще раз о материалах по истории России второй четверти XIV в. *Византийские*

- очерки. М., 1982, 254–262 (= Фонкич Б.Л. *Греческие рукописи и документы в России в XIV — начале XVIII в.* М., 2003, 21–27).
- 9 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 64.
  - 10 Цукерман К. Из ранней истории Литовской митрополии. *Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў*. Зборнік навуковых артыкулаў II міжнароднай навуковай канферэнцыі да 20-годдзя археалагічных і этнаграфічных экспедыцый ПДУ (Полацк, 17–18 красавіка 2014 г.). Наваполацк, 2014, 143–145.
  - 11 Приселков М.Д., Фасмер М.Р. Отрывки В.Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века, 68.
  - 12 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken*, 677.
  - 13 *ПСРЛ* 1: 19; *ПСРЛ* 2: 13.
  - 14 Истрин В.М. *Книги временныя и образные Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование, словарь*. Пг., 1920. Т.1. Текст, 508.
  - 15 Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку. Истрин В.М. *Книги временныя и образные Георгия мниха*. Т.1, 8. 19–27.
  - 16 Peter Schreiner, *Chronica Byzantina breviora = Die byzantinischen Kleinchroniken*, 677. М.В. Бібіков пише, що «ватиканська хроніка» (sic!) є скорочений грецький, але точний переклад давньоруської пам'ятки» (Бібіков М.В. *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*. Т. 1. М., 2004, 64).
  - 17 Назаренко А.В. *Древняя Русь и славяне (Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 г.)*. М., 2009, 256–257, 260–266.
  - 18 Горский А.А. Князь «всяя Руси» до XIV века. *Восточная Европа в древности и средневековье. Политические институты и верховная власть. XIX чтения памяти В.Т. Пацуто. Москва, 16–18 апреля 2007 г. Материалы конференции*. М., 2007, 55–59.
  - 19 Милотенко Н.И. *Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники*. СПб., 2008, 417–426.

Олександр Филипчук

Клятва на золоте в договоре Святослава с Иоанном Цимисхием

Сохранившиеся в составе *Начальной летописи* тексты договоров Руси с Византией — уникальные аутентичные документы X в. — многократно привлекали внимание исследователей, в их интерпретации, тем не менее, приходивших к противоречивым результатам. Консенсус был достигнут лишь в том, что договоры представляют собой славянский перевод византийских дипломатических актов, попавший на Русь к началу XII в. и привлеченный, среди прочих византийских памятников, составителем *Повести временных лет*¹. Одним из важных аспектов является изучение протокольных формул текста, а также встречающихся в нем «темных мест» и *haraх legomena*. В связи с этим представляют несомненный интерес ратификационные клятвы и формулы санкций договоров, которые позволяют прояснить не только процесс формирования правовых отношений на Руси, но и представления об окружающем мире, верования и ментальность русского общества. Особо примечательными представляются сведения договора Святослава Игоревича с Иоанном Цимисхием 971 г. о клятве на золоте, вызвавшие продолжительную дискуссию.